

Bendrinės lietuvių kalbos balsių sistema

Pakilimas		Trukmė ir eilė				
		ilgieji		trumpieji		
		priešakiniai	nepriešakiniai	priešakiniai	nepriešakiniai	
nežemutiniai	aukštutiniai	/iː/	/uː/	/i/	/u/	
	neaukštutiniai	kintamieji	/ie/	/uo/		
		nekintamieji	/ɛː/	/oː/	(<ɛ>)	<ɔ>
žemutiniai		/eː/	/aː/	/e/	/a/	

Pagal akustines savybes Δ gali būti aukštutiniai ([iː], [i], [éː], [eː], [e]) ir žemutiniai ([uː], [u], [oː], [ɔ]), kompaktiniai, arba balsingieji ([aː], [a], [eː], [e]), ir difuziniai, arba nebalsingieji ([iː], [i], [uː], [u]). Tariant lūpinius Δ , dėl pailgėjusios burnos ertmės pažemėja jų tembras, todėl tokie Δ vadinami bemoliniais ([uː], [u], [oː], [ɔ]), o likusieji – nebemoliniais ([iː], [i], [éː], [eː], [e], [a], [aː]). Δ skiriamuoju požymiu gali eiti jų tarimo trukmė ir įtempimas (plg. *dýdis: didis, kás: kàs, pūs: pūs, tręšti: tręšti*). Ilgieji ir trumpieji Δ skiriasi ne tiek kiekybe, kiek kokybe – didesniu ar mažesniu artikuliacijos įtempimu. Kokybe (įtempimu / neįtempimu) labiau skiriasi aukštutinio pakilimo Δ , kiekybe (ilgumu / trumpumu) – žemutinio pakilimo Δ . Ilgųjų Δ negalima laikyti nei dviejų Δ junginiais, nei kompleksais, susidedančiais iš „neutralios“ kiekybės balsių ir ilgumo prozodemos, nes bendrinė lietuvių kalba savuose žodžiuose neturi trumpųjų Δ , atliepančių ilgiesiems *é* ir *o*.

Dažniausios yra trikaipės Δ sistemos – tokios, kurios turi tik vieną žemutinio pakilimo balsį. Bendrinės lietuvių kalbos Δ sistema yra keturkampė – skiria priešakinės ir užpakalinės eilės atvirusius Δ :

ĩ	ũ
é	õ
ě	ǎ

Pasaulio kalbose tokios sistemos labai retos.

L: Pakerys A. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*, Vilnius, 1986, 2003, p. 26–72; *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1994, 2005, p. 21–26. A. G.

balsýnas žr. *balsiai*.

balsių kaità, apofonija, – balsių ir dvibalsių bei dvigarsių kaitaliojimas tose pačiose fleksinės kalbos morfemose. Būdinga indoeuropiečių ir ypač semitų kalboms. Indoeuropiečių prokalbei (bent jau jos skilimo momentu) buvo būdinga Δ *e : *o (pagrindinis Δ laipsnis), *0 (nulinis, arba silpnasis, Δ laipsnis), *ē : *ō (pailgintasis Δ laipsnis); be to, ilgieji balsiai *ē, *ō, *ā galėjo kaitaliotis su *a (vad. *šva indogermanicum*). Dvibalsiuose bei dvigarsiuose buvo kaitoma tikrai balsinė dalis, todėl pagrindinis ir silpnasis šių garsų laipsnis

atrodydavo taip: **ei* : **oi* : **i*, **eu* : **ou* : **u* (ide. **i*, **u* buvo ne balsiai, o sonantai), **er* : **or* : **r*, **el* : **ol* : **l* ir t. t. Lietuvių ir apskritai baltų kalbose, trumpajam **o* pakitus į *a*, susidarė tokios iki šiol išlikusios baščių kaitos: *e* : *a* (pvz., *nėšti* : *naštà*, *vėžti* : *vāžis*), *ei* : *ai* (pvz., *geĩsti* : *ūžgaida*, *keĩsti* : *kaitalióti*), *au* (au po minkštojo prie balsio) : *au* (pvz., *čiaũpti* < **teũptei* : *taũpyti*), *er* : *ar* (pvz., *svėĩti* : *svarstýti*, *veĩti* : *vartýti*), *el* : *al* (pvz., *bėl̃stis* : *báldytis*, *meĩstis* : *maldà*).

Dėl specifinės **ei* raidos rytų baltų kalbose su *ei* : *ai* kaitaliojasi *ie* (< **ē* ← **ei*, pvz., *mėilė* : *mīelas*, *palaiķai* : *paliēķa*, *snėĩgėti* : *snaĩgė* : *sniēgas*). Pagal šį modelį šalia *au* galimas *uo* (< **ō* ← **au*, pvz., *daubà* : *duobē*, *kaũpti* : *kúopa*). Kaip dvigarsių silpnojo laipsnio pėdsakas retkarčiais gali pasirodyti *ur*, *ul* ir pan. (pvz., *kálti* : *kúlti*). Silpnojo Δ laipsnio yra likę tik pėdsakų (pvz., *dedũ* : *iĩ-d-as*, sen. raštų *ėsti* ‘yra’ : *s-ąs* ‘esąs’, *ėda* : *d-ant̃is*), bet dvigarsiuose šis laipsnis gerai išlaikytas, plg.: *keĩstis* : *kĩsti*, *klaũptis* : *klũpti*, *mėrdėti* : *mĩrti*, *veĩķa* : *vĩl̃kti* (ide. **r* > baltų *ir*, **l* > *il*). Pailgintasis Δ laipsnis gali būti tiesioginis indoeuropiečių Δ pėdsakas – šiuo atveju **ē* : **ō* > *ē* : *uo* (plg. *ėda* : *úodas*, *rėžia* : *rúožas*; žodžių darybinis ryšys jau nublukęs) arba naujai pertvarkytas jau baltų prokalbėje pagal santykį **e* : **a* = **ē* : *x*, kur *x* = **ā* (> liet. *o*). Baltiškosios kaitos rezultatas lietuvių kalboje yra gyva ir produktyvi kaita *ē* : *o* (plg. *svėĩrė* : *svõris*, *žėlė* : *žolė*). Dvigarsiuose buvusį pailgintąjį Δ laipsnį tam tikrais atvejais rodo tvirtapradė priegaidė.

Δ vyko ne tik šaknyse, bet ir afiksuose, ypač kamiengaliuose, ir, kiek rečiau, galūnėse (plg. *ak-i̇-s*, *sũn-ũ-s* – silpnasis kamiengalio ir galūnės Δ laipsnis, *ak-iē-s* (← **ak-ei-s*), *sũn-aũ-s* – pagrindinis kamiengalio ir silpnasis galūnės Δ laipsnis, *ak-iē*, *sũn-aũ* – silpnasis kamiengalio Δ laipsnis, nulinė galūnė, sen. vn. kilm. *šun-ēs* – galūnės pagrindinis Δ laipsnis – plg. *ak-iē-s*).

Įprasta skirti kokybinę ir kiekybinę Δ. Kokybinės kaitos nariai yra skirtingos artikuliacijos garsai (pvz., ide. **e* : **o*, **ē* : **ō*, liet. *e* : *a*, *ē* : *o* ir pan.). Kiekybinės kaitos nariai esti tos pačios artikuliacijos, tik skirtingo ilgumo (arba įtempimo) – pvz., *i* : *y* (*rĩšti* : *ryš̃ys*), *u* : *ũ* (*sũkti* : *pósũkis*), *ā* : *a* (*kāsa* : *kāsti*), *ē* : *e* (*pēša* : *pēšti*). Šiam Δ tipui kartais taip pat skiriama trumpojo balsio *i*, *u* ir dvibalsio kaita: *i* : *ai* (*rĩšti* : *rāĩšioti*), *i* : *ei* (*kĩsti* : *keĩstis*), *i* : *ie* (*mĩšti* : *miēšti*), *u* : *au* (*sušũkti* : *šauũkti*), *u* : *uo* (*dũbti* : *duobē*) ir kt. Kadangi kirčiuoti negaliniai *-a*, *-e* yra pailgėję ir **ē*, **ā* pavirtę į *ē*, *o* palyginti neseniai, funkcijų atžvilgiu prie kiekybinės Δ šlyja *a* : *o*, *e* : *ē* kaitos (plg. *gĩria* : *gýrė* = *kũria* : *kũrė* = *gėria* : *gėrė* = *vāgia* : *vōgė*).

Balsiai ir dvibalsiai bei dvigarsiai, dalyvaujantys kaitose, sudaro tam tikras mikrosistemas – vadinamąsias Δ eiles. Nuo Augusto Schleicherio laikų skiriamos trys pagrindinės lietuvių kalbos Δ eilės: *a* (*e*) eilė, *i* eilė ir *u* eilė. *a* (*e*) eilėje kaitaliojasi balsiai *e* : *a* : *ē* : *o* (: retai *uo*) ir (beveik visada – šalia *l*, *m*, *n*, *r*) *i* : *y* : (retai) *u* : *ũ* (pvz., *svėĩria* : *svėĩras* : *svėĩrė* : *svõris* : *svĩro* : *svyrũioti*, *tvėĩria* : *tvarũs* : *tvėĩrė* : *tvorà* : *tvĩrtas* : *tvýro*, *kāla* : *kũlia* : *kũlė*). *i* eilę sudaro balsiai ir dvibalsiai *i* : *y* : *ie* : *ei* : *ai* : (labai retai dviejuose skiemenyse) *ē-j* (pvz., *snĩgti* : *snýguriuoti* : *sniēgas* : *snėĩgėti* : *snaĩgė*, *kĩsti* : *pókytis* : *keĩsti* : *pākaitalas*, *eĩti* : *ējo*). *u* eilei būdingos kaitos *u* : *ũ* : *au* (dviejuose skiemenyse – *a-v*) : *uo* : (dviejuose skiemenyse) *o-v* (pvz., *jũsti* : *pójũtis* : *jaũsti*, *dũbti* : *daubà* : *duobē*, *važiàvo* : *važiũoja*, *šáuti* : *šóvė*). Skirtingose Δ eilėse pasitaikantys tie patys nariai (pvz., *i* : *y* būdingi ir *a*, ir *i* eilėms, *u* : *ũ* : *uo* – *a* ir *u* eilėms) kartais sukelia vadinamąją analoginę Δ – eilių mišimą. Tokios mišrios kaitos yra,

pvz., žodžiuose *plyšti* : *plėišėti* : *atplaiša* (i eilė) : *plėšti* : *plúoštas* (a eilė) : *plaušai* (u eilė), *brėžti* : *brúožas* (a eilė) : *bráizyti* (i eilė).

Δ yra gerai išsilaikiusi veiksmažodžių formose ir galūnių vediniuose, priesaginiuose žodžiuose ji nyksta (plg. sen. (ir tarmių) *vesti* : *vadžióti* → *vèsti* : *vedžióti*, *výsti* : *vaitinti* → *výsti* : *výtinti*). Lietuvių kalboje Δ yra pagalbinė priemonė, sustiprinanti pamatinių (nežymėtųjų) ir išvestinių (žymėtųjų) žodžių bei formų priešpriešas. Tuo ji skiriasi nuo Δ, atliekančios vidinės fleksijos vaidmenį (pvz., semitų kalbose). Dabartinės kalbos atžvilgiu Δ priskirtinas ir ilgųjų balsių pasirodymas prieš įvardžiutinių žodžių ir sangražinių veiksmažodžių postpozicinį afiksą tam tikrose galūnėse, sutrumpėjusiose dėl vad. Leskieno dėsniu (plg. *ger-à* : *ger-ó-ji*, *ger-à* : *ger-á-ja*, *ger-ù* : *ger-úo-ju*, *neš-ù* : *neš-úo-si*, *ger-ì* : *ger-íe-ji*, *neš-ì* : *neš-íe-si*). Čia, kaip ir kitais atvejais (pvz., *vāgia* : *vōgē* ir pan.), galinę morfemą (postpozicinis afiksas) papildomai signalizuoja trumpojo galūnės balsio virtimas ilguoju. Tokią kaitą patiria ne visos galūnės (plg. *ger-às-is*, *mýl-i-si*) ir, be to, tas pats galūnės balsis gali dalyvauti skirtingose kaitose (plg. vn. vard. *ger-à* : *ger-ó-ji*, bet vn. įn. *ger-à* : *ger-á-ja*, dg. gal. *ger-às* : *ger-ás-ias*), o tai rodo, kad čia dabar turime ne fonetinį, o morfonologinį reiškinį.

L: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1994, 2005, p. 41, 44–47; Akelaitienė G. *Morfonologinės balsių kaitos žodžių daryboje*, Vilnius, 1996; *Lithuanian Grammar*, Vilnius, 1997, p. 61–62, 67–73. A. G.

balsių sistema žr. *balsiai*.

baltarusių kalbà žr. *gudų kalba*.

„Balticoslavica“ – tęstinis leidinys, 1933–38 ėjęs Vilniuje. Leido Rytų Europos i-tas. Paskelbta nemaža liuanistinės medžiagos lenkų, prancūzų, vokiečių kalbomis. Išėjo 3 t. Redagavo Ervinas Koschmiederis. A. S.

Báltijos finų kalbos – finougrų kalbų šeimos šaka. Δ skirstomos į dvi grupes: šiaurinę (suomių, karelių, vepsų, ingrų, arba ižorų, kalbos) ir pietinę (vodų, estų, lyvių kalbos). Kalbančiųjų Δ yra ~6,5 mln. žmonių, iš jų suomių kalbą vartoja ~5,3, estų – ~1 mln., karelių – ~80 000 žmonių (kitos Δ labai negausios, baigiančios išnykti, pvz., ingrų kalbą dab. šiaurinėje Rusijoje vartoja ~200 žmonių, lyvių kalbą Latvijoje – ~100 žmonių). Estų bendrinė kalba susiformavo XIX a. antrojoje pusėje, suomių – XIX a. pradžioje. Pirmoji estiška knyga išleista 1535, pirmoji suomiška knyga – 1542. Abi šios kalbos vartoja lotyniškuosius rašmenis.

Δ, kaip ir kitos finougrų kalbos, priklauso agliutinacinių kalbų tipui, tačiau turi ir savitų bruožų, pvz., svarbų vaidmenį čia vaidina kamienų kaita. Dauguma Δ turi 8 balsines fonemas. Prie balsinių fonemų skaičius atskirose kalbose įvairuoja (bendrų fonemų 11). Gausu dvibalsių. Būdinga ilgųjų ir trumpųjų balsių, ilgųjų (dvigubų) ir trumpųjų priebalsių priešprieša. Gausu priesagų. Nėra priešdėlių. Kirčiuojamas pirmasis skiemuo. Δ neturi giminės kategorijos. Vardažodis turi daugiau kaip 10 linksnių (estų kalboje – 14). Veiksmažodis kaitomas trimis vienaskaitos ir daugiskaitos asmenimis. Neigimas reiškiamas asmenimis kaitomu neigimo veiksmažodžiu.